

3

De praktijk in de Duitstalige wereld: radicalisering

Freihof, Wenen

Duitsland

OPRICHTINGSTIJD DEUTSCHE GARTENSTADT GESELLSCHAFT, 1902-1913

Duitsland was in een halve eeuw sterk verstedelijkt. Het aantal steden met meer dan 100.000 inwoners was tussen 1850 en 1910 gestegen van 5 naar 48.¹ Door die druk op de steden stegen de grondprijzen en werd in hoge dichtheden gebouwd. Er ontstond een nieuw verkavelingstype dat een extreme dichtheid kende: de 'Mietskaserne', een rechthoekig bouwblok dat op zich al een hoge woningdichtheid kende die nog werd opgevoerd door ook het binnenterrein te verkavelen in bouwblokken met etagebouw. Een klein percentage van de bevolking woonde nog maar grondgebonden, anders dan in Engeland, waar de eengezinswoning, al was het in hoge dichtheden, ook in de industriële metropolen de standaard bleef. Tegen die achtergrond ontstond in Duitsland een sterke 'Bodenreformbewegung', waarin Adolf Damaschke een toonaangevende figuur was vanuit zijn functie als hoogleraar aan de 'Königliche Landwirtschaftliche Hochschule' in Berlijn.

Echter niet alleen vanuit de elite, ook vanuit de arbeidersbeweging zelf waren er initiatieven om verbetering in de situatie te brengen. Al vanaf 1867 waren er door arbeiders bouwcoöperaties opgezet ('Baugenossenschaften'). In 1889 kregen deze initiatieven de politieke en financiële wind in de rug door het van kracht worden van de 'Genossenschaftsgesetz' (die de oprichting van coöperaties met beperkte aansprakelijkheid mogelijk maakte) en het beschikbaar stellen aan coöperaties van leningen door de diverse 'Landesversicherungsanstalten'.²

Ebenezer Howards *Garden Cities of To-morrow* was precies de publicatie waar Duitsland op zat te wachten. Howard reikte in deze uitgave het model aan waarmee grondspeculatie op grote schaal bezworen kon worden zodat voor grote groepen mensen in één klap zowel het grondgebonden wonen als de redelijke huur weer bereikbaar zouden worden. Hervormingsgezinde architecten, schrijvers, politici, professoren en vertegenwoordigers van de coöperatieve beweging sloten zich in 1902 aaneen in de Deutsche Gartenstadt Gesellschaft (DGG). De hoofdbestuurders waren Bernhard Kampffmeyer, Hans Kampffmeyer en W. Hammerschmidt. Hun eerste stap was het vertalen en uitbrengen van Howards juist verschenen werk *Garden Cities of To-morrow*.³

De DGG publiceerde in 1911 een 'Zusammenfassende Darstellung'.⁴ Dit is een overzicht van gerealiseerde tuinstadprojecten in Duitsland, vergezeld van uitgebreide beschouwingen over de idealen en de activiteiten van de DGG. Uit deze publicatie blijkt dat de Duitse tuinstadbeweging een socialistisch karakter droeg. De beweging heeft niet de verschuiving in liberale richting doorgemaakt, zoals dat in Engeland gebeurde. Eerder het tegendeel gebeurde: radicalisering. Werd in Engeland de tuinstadbeweging door de arbeidersbeweging gewantrouwd en genegeerd, in Duitsland gingen tuinstadbeweging en arbeidersbeweging juist een alliantie aan. Dit blijkt al uit de genoemde samenstelling van het DGG-bestuur, waarin naast elite-persoonlijkheden ook leidersfiguren uit de socialistische, voor en door arbeiders werkende, coöperatiebeweging zitting hadden.⁵

Het blijkt echter ook en vooral uit de praktijk: in elf

van de veertien tuinstadprojecten die in de 'Zusammenfassende Darstellung' worden gedocumenteerd, zijn 'Baugenossenschaften' de opdrachtgever van de woningbouw. Wie in de tuinstad wilde wonen moest lid ('Genosse') worden van de betreffende 'Baugenossenschaft'. Elk lid had één stem. Dit waarborgde betrokkenheid en democratisch bestuur van het gemeenschappelijk bezit. De grond bleef in bezit en beheer van de coöperatie. De woningen waren voor een deel wel eigendom van de bewoners, maar de coöperatie had terugkooprecht tegen de oorspronkelijke prijs. Dit systeem voorkwam speculatie en prijsopdrijving.

Op de schaal van het bouwproject was in Duitsland dus ook al vóór Howards tuinstadmodel daar bekend werd, een instrument tegen prijsopdrijving en speculatie beschikbaar. Het model van Howard vormde een stimulans om kleinschalige aanpakken van verschillende groepen te bundelen tot grotere gehelen. Daarmee zouden complete wijken en (voor-)steden ontstaan die in hun geheel zouden kunnen ontsnappen aan de nadelen van het kapitalistische huisvestingssysteem. De inzet van deze ontsnappingspoging was overigens zeker niet uitsluitend materieel. De grootschalige invoering van het coöperatieve systeem zou ook een sociaal en spiritueel effect hebben. Hans Kampffmeyer zegt hierover: "In zulke tuinsteden leidt de gemeenschappelijke arbeid (...) tot beter wederzijds kennen en begrijpen, zij wekt het ons verloren gegane gevoel er weer voor op, dat niet de wederzijdse strijd maar de wederzijdse hulp voor de verheffing der mensheid doorslaggevend is."⁶

Met die woorden haalde Kampffmeyer het spirituele ideaal achter Howards tuinstadmodel, dat Howard veertig jaar eerder opvatte bij zijn verblijf in Chicago (zie hoofdstuk 2) weer boven water en droeg hij bij aan de verspreiding daarvan in de Duitstalige wereld. De Duitse tuinstadbeweging hield met zijn hechte vertrouwen in het coöperatieve systeem vast aan het hoge revolutionaire gehalte van Howards model. Utopie en realiteit blijken in de Duitse maatschappelijke context van toen dichter bij elkaar te liggen dan in Engeland.

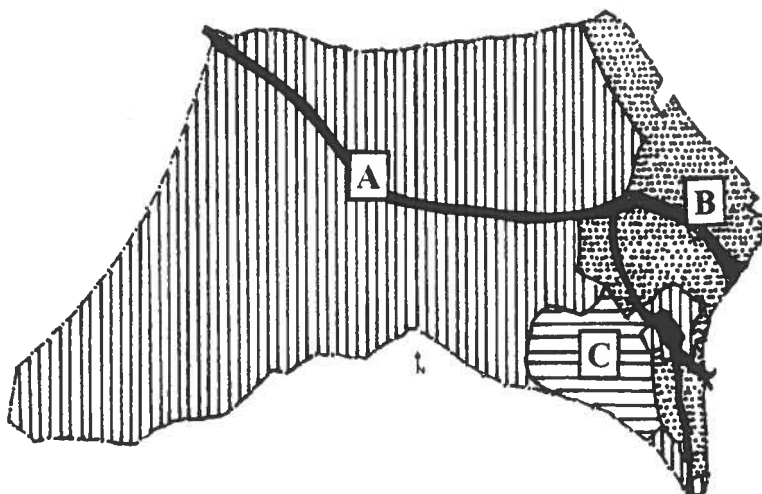
De revolutionaire boodschap werd door de DGG de Duitstalige wereld ingezonden via haar propaganda-medium *Gartenstadt*. Het blad geeft, zo schrijft Kampffmeyer, "bijzondere aandacht aan 'Genossen-

schaftsfragen', omdat de DGG als een van haar belangrijkste opgaven ziet, de coöperatieve geest in brede lagen van de bevolking op te wekken en te versterken".⁷

Het blad kende een zelfstandige rubriek voor 'Kleingartenbau und Kleintierzucht'. Dit illustreert het belang dat de Duitse tuinstadbeweging hecht aan de semi-agrarische bestaanswijze in tuinstadprojecten. Deze zou bewerkstelligen dat bewoners zich weer verbonden zouden voelen met grond en natuur, zodat zij de periode van opgesloten zijn op de zolderkamertjes van de Mietskaserne definitief achter zich konden laten en ook in praktische zin zouden gaan profiteren van de tuin die zij nu (weer) bij hun woning hadden.

De sterke ideologische tendens om het grootkapitaal in de tuinstadontwikkeling uit te sluiten, betekende dat de Duitse tuinstadprojecten nooit de omvang bereikten van hun Engelse tegenvoeters. Om als 'Baugenossenschaft' tot bouwen te komen was een aantal van tweehonderd leden ruim voldoende. De schaal waarop gebouwd werd bleef klein, de propaganda die de DGG voerde voor de realisering van complete tuinsteden vermocht weinig aan deze praktijk te veranderen. Het coöperatieve systeem werkte naast schaalverkleining ook homogenisering in de hand: coöperaties hadden de neiging groepen uit één en dezelfde laag van de bevolking aan te trekken. Een complete, naar rang en stand gemengde stad zou het coöperatieve systeem nooit uit zichzelf opleveren. Dat zou alleen mogelijk gemaakt kunnen worden wanneer van hogerhand werd gestimuleerd dat coöperaties van verschillende signatuur hun initiatieven bundelden in één plan.

Het kleinschalige karakter van de tuinstadprojecten was overigens ook een bewuste keuze van de DGG. Kampffmeyer schrijft in de 'Zusammenfassende Darstellung', dat op ledenvergaderingen heftige discussies werden gevoerd over de wenselijke schaal voor tuinstadprojecten. Een deel van de leden wilde aan de gedachte van Howard aan het stichten van zelfstandige, semi-agrarische nederzettingen blijven vasthouden.⁸ De praktijk stelde echter andere eisen. Het tuinstadmodel als uitbreidingsmodel voor steden, dat was de opgave waar men in de meeste gevallen voor stond. Het stichten van nieuwe steden was alleen aan de orde wanneer er industrieën buiten bestaand verstedelijkt gebied moesten worden opgericht. De DGG had daarvoor een aparte 'Beratungsstelle für Industrieansied-

Hellerau, Dresden
Verdeling van het grondbezit van de
Gartenstadtgesellschaft Hellerau,
schaal 1:20.000.

- A = grond bestemd voor uitgifte aan particulieren
- B = grond uit te geven aan Baugenossenschaft Hellerau
- C = grond bestemd voor bedrijfsbebouwing (Dresdner Werkstätte)

lung' in het leven geroepen. De 'Zusammenfassende Darstellung' geeft echter geen voorbeelden van dit type tuinstadprojecten. Alle voorbeelden die zij documenteert zijn aan te merken als satellieten van een bestaande stad, aan de rand daarvan of enkele kilometers daarvan verwijderd, maar wel altijd functioneel en fysiek met die stad verbonden.

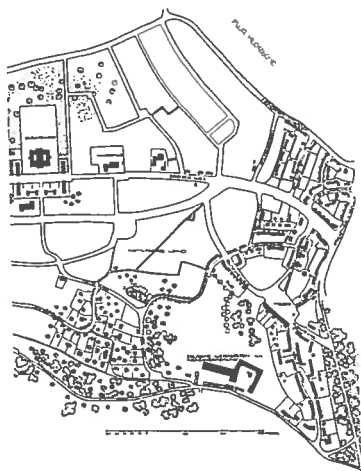
PRAKTIJKVOORBEELD UIT DE PERIODE 1902-1914: HELLERAU

Hellerau (bij Dresden) is het paradepaardje van de Duitse tuinstadbeweging. De initiatiefnemer was hier een fabrikant. In 1908 werd door Karl Schmidt, de directeur van de Dresdner Werkstätte für Handwerkskunst, de Gartenstadtgesellschaft GmbH opgericht. Deze maatschappij kocht een terrein van 140 hectare in agrarisch gebied op een afstand van 6 kilometer van het centrum van Dresden. Van dit terrein behield de maatschappij 78% zelf om uit te geven als privé-kavels voor hoofdzakelijk vrijstaande woningen, 6% was bestemd als bedrijventerrein hoofdzakelijk voor de nieuwbouw van de Dresdner Werkstätte, en 16% werd uitgegeven aan de Baugenossenschaft Hellerau.⁹ Zowel de Dresdner Werkstätte als de Baugenossenschaft Hellerau hadden statutair vastgelegd dat maximaal 4% dividend aan aandeelhouders uitgekeerd zou worden en dat overschotten ten goede zouden komen aan openbare voorzieningen.¹⁰

Karl Schmidt stelde Richard Riemerschmidt als hoofdarchitect van het plan voor Hellerau aan. Hij ontwierp de stedenbouwkundige opzet van de eerste

fase (het oostelijke deel van het terrein), hij was architect van een deel van de woningen en voerde supervisie over het werk van de andere architecten die ingeschakeld werden voor de woningbouw en het ontwerp van openbare gebouwen. Dit betrof Heinrich Tessenow, Theodor Fischer, Bailie Scott en Hermann Muthesius.¹¹ Met de introductie van de laatste twee werd de ontwerpersinvloed van de Engelse tuinstadbeweging binnengehaald in Hellerau. Bailie Scott had gewerkt aan de tuinsteden Letchworth en Hampstead; Muthesius had in de tijd dat hij in Londen in diplomatieke dienst was geweest (1896-1903) een studie gemaakt van de Engelse landhuisarchitectuur en had in 1905 *Das Englische Haus* gepubliceerd.

Het stedenbouwkundig plan van Riemerschmidt vertoont een lage woningdichtheid (indicatie: 17 woningen per hectare). De woningen in het terreindeel van de Gartenstadtgesellschaft zijn vrijstaand. De woningen van de Baugenossenschaft Hellerau zijn overwegend in rijen gebouwd (4 tot 10 woningen per rij), maar beschikken over een royale tuin, waarin plaats is voor moestuinen en boomgaardjes, zodat ook daar de woningdichtheid ongeveer op de genoemde 17 woningen per hectare uitkomt. In de afbeelding van de bebouwing die in de eerste fase (1908-1923) is gerealiseerd, vallen de verschillende bouwwijzen onmiddellijk op. De woningbouw van de Baugenossenschaft Hellerau is gesitueerd in het oostelijke, langgerekte terreindeel. In het zuidelijke terreindeel ligt het eerste wijkje van vrijstaande woningen dat ontstond door uitgifte van kavels aan particulieren.

Hellerau, Dresden – bebouwing van de eerste fase (1908-1923), de oostelijke helft van het terrein, schaal 1:20.000

Karl Schmidt liet bij aanvang van de ontwerpfase een enquête uitgaan naar de werknemers van zijn bedrijf, die op dat moment nog in de krappe etagewoningen in de binnenstad van Dresden waren gehuisvest. In deze enquête konden zij hun wensen aangeven voor de indeling van hun nieuwe woning in Hellerau. De uitslag van de enquête werkte door in de opdracht aan de architect die de woningen moest ontwerpen.¹²

Hellerau richtte zich op alle rangen en standen: de huurprijzen varieerden tussen de 250 en 2500 Mark per jaar. De huurvoorwaarden waren gunstiger dan bij de particuliere huisbazen in de stad Dresden: de verhuurder kon het huurcontract niet eenzijdig opzeggen en de huur niet willekeurig verhogen. Ook was het huurrecht overerfbaar.¹³

Er kwam in Hellerau niet alleen woningbouw tot stand, maar ook een rijk geschakeerd voorzieningspakket, waaronder winkels, scholen en een hotel. Er werd bovendien een culturele voorziening met een breder bereik opgericht, het Instituut voor muzikaal-ritmische vorming 'Dalcroze'. Dit instituut kreeg een eigen huisvesting in het 'Festspielhaus', naar ontwerp van Heinrich Tessenow. Er vonden bewegingsrepetities en theateropvoeringen plaats waardoor het instituut internationale bekendheid kreeg en kunstenaars van verschillende disciplines naar Hellerau wist te trekken. Tot de bezoekers met internationale vermaardheid mocht het instituut onder meer Nijinski, Diaghilev, Rilke, Shaw, Kafka en Le Corbusier reke-

nen.¹⁴ Hellerau kreeg door al deze aandacht een grote naam. Een van de bezoekers schreef rond 1919 in een brief aan een vriend: "Dresden ist die Hauptstadt Deutschlands, weil es eigentlich Hellerau heisst."¹⁵

De kwalificatie 'hoofdstad' is bijzonder, gezien de kleine schaal van het project. Het projectgebied van de Baugenossenschaft Hellerau bevatte 360 woningen, het terrein van de Gartenstadtgesellschaft Hellerau had een capaciteit van ongeveer 1500 woningen, maar die capaciteit was op het moment van het schrijven van de bewuste brief nog maar voor een klein deel benut. Men sprak in 1919 over een 'Hauptstadt' van nog geen 1000 woningen. Kwaliteit was belangrijker dan kwantiteit, spirituele en culturele doeleinden lagen evenzeer ten grondslag aan het project als materiële en hygiënische doeleinden.

Hellerau is veeleer aan te merken als een manifest dan als een verstedelijkingsproject. Een manifest vóór betaalbare en goede huisvesting (ruimte, eigen tuin), een rijk cultureel leven en een democratisch bestuur (eigen inbreng van huurders in de bouw, het beheer en de organisatie van het culturele leven). Een manifest tegen speculatie, hoge huren en willekeur van huisbazen in hun verhuurpolitiek.

PRAKTIJKVOORBEELD UIT DE PERIODE 1914-1923: MARGARETHENHÖHE

In de periode 1914-1923 stagneerde in Duitsland de woningbouw, dus ook de aanleg van tuinsteden. Een plan uit 1913 van de architect Bruno Taut voor de 'Gartenvorstadt Gross Berlin' Falkenberg werd bijvoorbeeld maar voor een klein deel uitgevoerd. De eerste oorzaak van de stagnatie was de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918. In die tijd werd vrijwel uitsluitend gebouwd voor de werknemers in de oorlogsindustrie. Zo kwam in de buurt van Berlijn voor de werknemers van het staatsmunitiebedrijf de Gartenstadt Staaken tot stand.¹⁶

Ook na de oorlog kwam de woningbouw in Duitsland echter niet meteen op gang. In de periode 1918-1923 waren zowel de politieke situatie als de Duitse munteenheid instabiel. Dit belemmerde de financiering van de woningbouw.

Een belangrijke uitzondering op de stagnatie in de woningbouw werd gevormd door de stad Essen. Daar bouwde ijzergieterij Krupp in de oorlogstijd (overigens ook daarvoor en daarna) duizenden woningen

voor zijn arbeiders, verspreid over een tiental 'Siedlungen' (satelliet-tuinwijken). De eerste Krupp-Siedlungen waren echte fabriekskolonies, waarin het huurcontract en het arbeidscontract met elkaar verbonden waren. De stichter en eigenaar van de Krupp fabriek, Alfred Krupp, voerde er een patriarchaal regime.¹⁷

Na diens dood in 1902 kreeg zijn sociaal bewogen schoondochter Margarethe Krupp-Freiin von Ende (1854-1931) het beheer over het familievermogen. Zij richtte in 1906 de *Margarethe Krupp Stiftung für Wohnungsfürsorge* op. Deze stichting kocht een gebied van 100 hectare aan in de bosrijke zoom van de stad Essen. Daarvan was 44 hectare bestemd voor bebouwing, de overige grond was bestemd om groen te blijven.¹⁸

De Siedlung werd naar de oprichtster Margarethenhöhe genoemd. Als architect werd Georg Metzendorf in de arm genomen. Hij ontwierp een totaalplan voor een "Gartenwohnstadt" met marktplein, herberg, winkels, warenhuis, kerken en scholen. De woonbebouwing bestaat hoofdzakelijk uit rijtjeswoningen. De rijtjes zijn kort (2-6 woningen). De tuinen zijn klein, waardoor de woningdichtheid ongeveer op 34 woningen per hectare uitkomt.

Een deel van de woningen is gebouwd in gestapelde vorm (kleinschalige portiekflats), bijvoorbeeld als wandbebouwing aan een plein. In totaal huisvestte het plan, geschat op basis van een gemiddelde woningdichtheid van 34 woningen per hectare, rond 1350 huishoudens.

Dit betrof een gemengde bevolking: 45% was Krupp-werknemer, de overige 55% had geen verbintenis met Krupp. Ook naar rang en stand was er sprake van menging: 73% was ambtenaar of opzichter, 27% was arbeider. De bouw begon in 1909 en duurde voort tot 1938.

Margarethenhöhe is door zijn omvang en compleetheit een van de vlaggenscheppen in het bestand van Duitse tuinsteden, vergelijkbaar met Hellerau.

Het miste echter de democratische inslag van Hellerau en bezat evenmin een internationale culturele publiekstrekker, zoals Hellerau die bezat in de vorm van het Dalcroze-instituut.

Bovendien komt het specifieke voordeel van het grondgebonden wonen minder uit de verf. De woningen in Margarethenhöhe hebben een kleine tuin en een deel van de woningen heeft helemaal geen tuin.

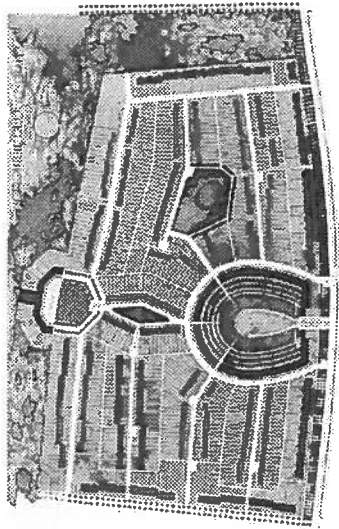
Siedlung Margarethenhöhe, Essen
Schaal 1:10.000

Ruimte voor moestuinen en boomgaardjes was er nauwelijks. De woningdichtheid is er bijna tweemaal zo hoog als in Hellerau.

PRAKTIJKVOORBEELDEN UIT DE PERIODE

1924-1933: BERLIJN EN FRANKFURT AM MAIN

In 1924 reorganiseerde Duitsland de staatsfinanciën, waardoor de munt weer stabiel werd. In grote steden zoals Frankfurt am Main en Berlijn werd huurbelasting ingevoerd, waarmee de overwinsten van huisjesmelkers werden afgeroomd en de gemeenten nieuwe woningbouw konden financieren. Toonaangevende architecten zoals Bruno Taut (Berlijn) en Ernst May (Frankfurt) werden toen gevraagd om tuinstadachtige woningbouwprojecten te ontwerpen. Hun architectuur was sterk beïnvloed door het Modernisme ('Nieuwe Bouwen'). De romantiserende, ambachtelijke architectuur uit de vooroorlogse periode werd afgezworen en ingeruild voor een rationele, rechtlijnige architectuur en een industriële bouwwijze.

Hufeisensiedlung, Berlijn
Schaal 1:10.000

Duitsland beschikte over een hogeschool, het Bauhaus, die als leerschool en spiritueel centrum van de modernisten diende. Gestapelde bebouwing was in de leer van de modernisten een passende woonvorm, ook in tuinsteden. De projecten van de modernisten laten veelal een menging van eengezinsbouw en gestapelde bouw zien. De woningdichtheid is door deze opzet aanzienlijk hoger dan bij traditionele tuinstadprojecten. Een voorbeeld is de Hufeisensiedlung van Bruno Taut in Berlijn.¹⁹ Het centrale gegeven in dit project is een waterpartij, waar de appartementenblokken in een hoefijzervorm omheen zijn geplooid. Vanuit dit middelpunt waaiëren straten uit, waaraan eengezinswoningen liggen. De woningdichtheid in dit project komt uit op 54 woningen per hectare. Latere projecten, zoals Siemensstadt, bestaan zelfs exclusief uit gestapelde bouw. De dichtheid kon daar tot 75 woningen per hectare oplopen.²⁰

De projecten waren in de regel aanmerkelijk groter dan de projecten van coöperaties. In Berlijn bijvoorbeeld bedroeg de gemiddelde projectgrootte 1030 woningen. Het waren complete wijken, met eigen scholen en winkels.²¹

De 'Siedlungsbau' in Berlijn en Frankfurt zoals hier beschreven, gaat uit van een ander sociaal-ruimtelijk model dan dat van de eerste DGG-coöperaties. De gemeente had in Berlijn en Frankfurt een belangrijke

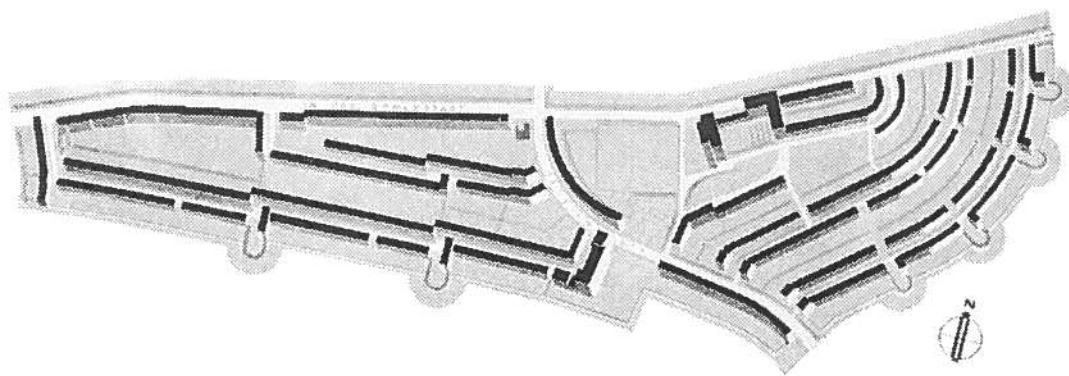
regierol. Het was eerder planning van bovenaf dan van onderop. De arbeiders vertegenwoordigden hun belangen niet zelf, maar lieten dit over aan het stadsbestuur. De politieke context verschoof van coöperatie-socialisme naar het socialisme van de verzorgingsstaat. Het tuinstadmodel werd in de verzorgingsstaat ingebed.

Daarmee werd tevens een schaa sprong mogelijk, omdat men niet meer gebonden was aan de kleinschaligheid van de coöperatiebouw, en werd het gemakkelijker om de ruimtelijke samenhang van de Siedlungen in regionaal verband vorm te geven. De hele planning was immers in één hand: de gemeente. Een voorbeeld in Frankfurt is Römerstadt. Deze wijk vormt een onderdeel van een geplande reeks van wijken in het noordwesten van de stad, gericht op het dal van de Nidda. Deze wijken werden in onderlinge samenhang en in samenhang met de omringende groene ruimte ontworpen.

Frankfurt had een sterk uitgewerkte 'groenpolitiek' voor de stad. Concreet hield die politiek in dat het groen in de stad zodanig productief gemaakt zou worden dat er geen groente, vlees en melk van buiten de stad ingevoerd zou hoeven te worden. Een uitgekend systeem van moestuinen, schooltuinen, coöperatieve volkstuincomplexen en gemeentelijke groenproductieparken moesten deze doelstelling waarmaken. In het dal van de Nidda, in Frankfurt, is het model gerealiseerd, zij het op de schaal van het stadsdeel en niet op dat van de gehele stad.²²

De groenpolitiek was ook uitgewerkt op de schaal van het bouwblok en de individuele woning. Eengezinswoningen kregen als regel een flinke moestuin achter de woning. Een doorlopend systeem van brede (met paard en wagen berijdbare) paden ontsloot dit achtergebied. Overeenkomstig de agrarische functie noemde men deze ontsluiting 'Dungweg' ('Dung' betekent 'mest'). De semi-agrarische bestaanswijze die het tuinstadmodel propageert, dringt door tot in het model van de verkaveling.

In latere Siedlungen, waar eengezinswoningen steeds meer moesten plaatsmaken voor gestapelde bouw, werd door de landschapsarchitecten veel aandacht gegeven aan de behandeling van de gemeenschappelijke tuinen. Die hebben echter een sier- en speelfunctie. Het productieve groen verschoof naar het stadspark. De gedachte aan een semi-agrarische

Römerstadt, Frankfurt am Main
Schaal 1:10.000

economie in stedelijk gebied raakte op de achtergrond en maakte weer plaats voor een traditioneel stedelijke economische structuur, gedomineerd door industrie en dienstverlening.

Deze verschuiving uit zich ook in de stedenbouwkundige opzet van de wijken. De verkavelingspatronen waren doorgaans rechtlijnig. Van de beslotenheid die Engelse en Engels georiënteerde tuinstadontwerpers met hun pleintjes en hofjes in het verkavelingsontwerp legden, is in de wijken met overwegend gestapelde bouw vrijwel niets meer terug te vinden.

De Siedlung Römerstadt benadert door de toepassing van gebogen straten in het stedenbouwkundig ontwerp nog enigszins de romantische Engelse stijl, bij een Siedlung zoals Westhausen echter is de verkaveling tot het uiterste gerationaliseerd.

De architectuur van de woningen vormt door alle tuinstadprojecten heen een constante factor: rationeel, rechtlijnig en kubistisch. Ook in de vroege wijken, die het tuinstadmodel op hoofdlijnen nog volgden, draagt de architectuur al volop de kenmerken van het modernisme.

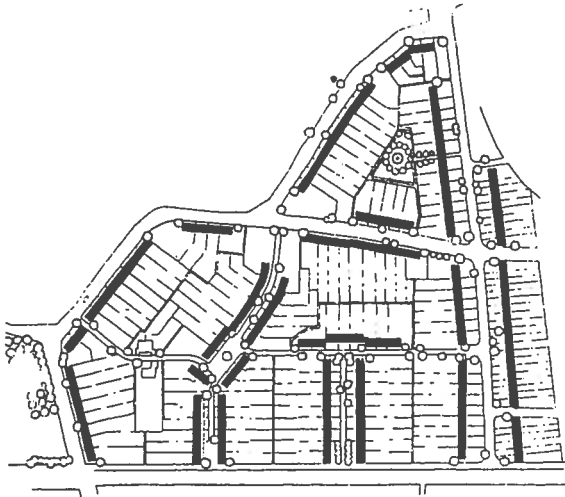
NIET-MODERNISTISCHE TUINSTAD- ONTWIKKELING

Niet in alle Duitse steden werd de socialistische coöperatiebouw verdrongen door de volkshuisvestingspolitiek van de socialistische verzorgingsstaat. In steden met een conservatief gemeentebestuur bleef de woningbouw in handen van coöperaties. Een voor-

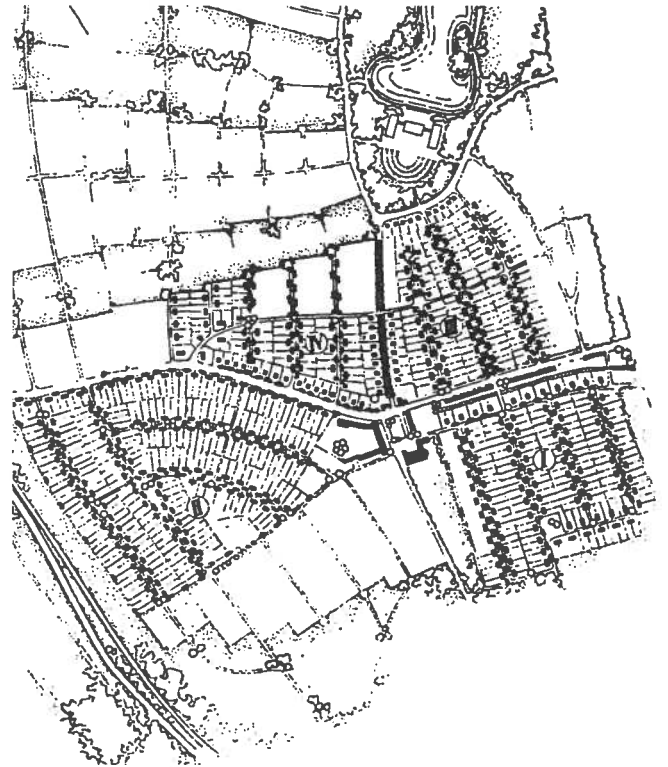
beeld daarvan was de stad Keulen. Er ontstonden daar vanaf 1897 coöperaties, in totaal zo'n 140.²³ De meerderheid daarvan is opgericht na 1920. De coöperaties hadden vanaf 1913 een overkoepelende service-organisatie voor de planning en realisatie van de woningbouwprojecten ter beschikking, de 'Gemeinnützige Aktiengesellschaft für Wohnungsbau Köln'. Een deel van de projecten betreft de bouw van kleinschalige 'Siedlungen'.²⁴ In slechts enkele gevallen ging het om wijken van over de 1000 woningen (de gemiddelde grootte van de projecten in Frankfurt en Berlijn). De leden van de coöperatie vormden veelal een homogene groep, bijvoorbeeld door hun beroep. Daardoor konden sommige coöperatieprojecten zeer klein en homogeen zijn. De Siedlung Gremberg was gebouwd voor en door spoorwegbeambten; deze kwam nog tot over de 200 woningen. De meeste Siedlungen waren echter kleiner, met de Professorensiedlung (14 woningen) als allerkleinste. Lidmaatschap van deze laatste coöperatie was voorbehouden aan hoogleraren van de Keulse universiteit. De segregatie van projecten naar beroepsgroep (spoorwegbeambten, professoren) illustreert het homogene karakter van de coöperaties.

De architectuur was in de meeste projecten traditioneel, de ontwerpers streefden naar romantische, schilderachtige, sprookjesachtige effecten. In de Märchensiedlung (Iddelsfeld) werkt het streven naar sprookjesachtigheid zelfs in de naamgeving van de wijk en de straten door.

Modernistische architecten kregen slechts in uit-

Märchensiedlung (Iddelsfeld), Keulen
Schaal 1:5.000

Siedlung Vogelsang, Keulen
Schaal 1:10.000

zonderingsgevallen de kans om te bouwen. Toen er een concreet plan lag voor de Weisse Stadt, een modernistische wijk ontworpen door de Keulse architect Walter Riphahn, probeerde de burgemeester persoonlijk te verhinderen dat het plan door zou gaan, omdat hij de modernistische architectuur niet bij het karakter van de stad vond passen.

TUINSTADPROJECTEN ALS CRISISMAATREGEL
Na de beurskrach van 1929 ging het ook in Duitsland economisch snel bergafwaarts. De werkloosheid nam toen met grote sprongen toe. Gemeenten zetten het tuinstadmodel met zijn semi-agrarische bestaanswijze in als crisismaatregel. Voorbeelden daarvan zijn onder meer te vinden in Frankfurt en Keulen. In Frankfurt werd een plan gemaakt voor de oprichting van een Siedlung van maar liefst 3500 woningen, Goldstein.²⁵ Elke woning had een lap grond (1000 tot 2500 m²). Daarmee kon elk gezin vrijwel volledig voorzien in de eigen voedselbehoefte. De woningen waren zeer eenvoudig van vorm en indeling. Be-

woners werden zelf ingeschakeld bij de bouw. Ook Keulen bouwde een aantal 'Erwerbslosensiedlungen', in totaal ruim 1100 woningen verspreid over vier locaties.²⁶ "Bewoners die gewend waren aan een volslagen ander leefmilieu, uit oude stadsbuurten met hun smalle stegen, waar geen tuinen en geen bomen waren (...) werden naar de rand van de stad verplant en om zo te zeggen op een half-agrarische zelfverzorgings-bestaansvorm omgeschakeld (...) Men moet de 'Siedler' grote lof toezwaaien. Er waren werklozen, voor een deel zeker al door vele teleurstellingen ontmoedigd, voor een deel zelfs uitgehongerd, die zich hier tot het uiterste aan de arbeid gegeven hebben."²⁷

AFLOOP

In 1933 namen in Duitsland de nationaal-socialisten de macht over. De aandacht voor volkshuisvestingsvraagstukken verwaterde. Politiek verschoof de aandacht van binnenlandse naar buitenlandse zaken. Het modernisme werd in het Derde Rijk beschouwd als 'Entartete Kunst'. Het Bauhaus werd gesloten. Met de

ontwikkeling van modernistische Siedlungen was het plotseling afgelopen.

SAMENVATTING

De snelle verstedelijking had in grote Duitse steden grondspeculatie en woningbouw in hoge dichtheden tot gevolg. Dit leidde eind negentiende eeuw al tot het ontstaan van een tegenbeweging. Arbeiders richtten zelf Baugenossenschaften (coöperaties) op, die dankzij de Genossenschaftsgesetz (1887) juridisch en financieel in staat werden gesteld zelfstandig een woonproject voor de eigen leden te realiseren. Daarmee kon op kleine schaal speculatie uitgeschakeld worden. Toen Howard in 1902 met zijn tuinstadmodel naar buiten kwam, werd dit in Duitsland omarmd door personen uit verschillende geledingen. Howards model bevatte precies wat nodig was om speculatie ook op grotere schaal (wijk, stadsdeel, zelfstandige stad) uit te kunnen schakelen en betaalbare, grondgebonden huisvesting voor brede lagen van de bevolking (weer) betaalbaar te maken. De leidersfiguren sloten zich aan in de Deutsche Gartenschaf Gesellschaft (DGG). Deze propagandavereniging stimuleerde de bouw van enkele tientallen tuinstadprojecten, voor het grootste deel door coöperaties. De Duitse tuinstadbeweging vond aansluiting bij de coöperatieve arbeidersbeweging, die de Engelse tuinstadbeweging miste. Het Duitse model betekende zelfs een radicalisering ten opzichte van het oorspronkelijke model van Howard. De schaal waarop men de projecten realiseerde was echter kleiner dan in Engeland en het kwam niet tot de bouw van zelfstandige steden; het Duitse model leverde tuinstadwijken en tuinstadvoorstedes op.

In later jaren werd de realisatie van tuinstadprojecten bemoeilijkt door instabiele staatsfinanciën. In 1924 kwam er een opleving, vooral in Berlijn en Frankfurt. Het initiatief lag daar bij de gemeente, waardoor het eigen initiatief van bewoners (de coöperatieve grondslag) minder ruimte kreeg, maar de planning wel op regionale schaal kon worden aangepakt. Dat resulteerde in Frankfurt tevens in een semi-agrarisch groenmodel, dat was uitgewerkt tot het schaalniveau van de stadsregio. Met dat model werd de realisatie van de groene utopie zoals Howard die had gelanceerd (een semi-agrarische economie, met een gesloten ecologische kringloop tussen stad en platteland) een stap dichterbij gebracht.

In steden met een conservatief bestuur bleef het bouwinitiatief bij de coöperaties liggen. Regionale planning kwam daar minder gemakkelijk uit de verfen de architectuur bleef een traditionele inslag houden.

Oostenrijk

VOORGESCHIEDENIS

De metropool Wenen heeft een bloeiende tuinstadbeweging gekend. In hoofdlijnen volgde deze beweging dezelfde coöperatieve grondslagen als de tuinstadbeweging in Duitsland, maar nog radicaler. Dit valt te verklaren uit de politieke ontwikkelingen. Oostenrijk werd in de tijd van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, de tijd van keizerin 'Sissi', conservatief bestuurd. Er bestond weliswaar een sociaal-democratische partij die hervormingen in de volkshuisvesting voorstond, maar die kreeg nauwelijks politieke ruimte. Particuliere organisaties die de volkshuisvestingsituatie wilden verbeteren kregen evenmin veel kans. Zo'n particuliere organisatie was bijvoorbeeld de 'Zentralstelle für Wohnungsreform' (opgericht in 1907), die zich sterk baseerde op het werk van Howard en die politieke steun vond bij de sociaal-democratische partij.²⁸

Desondanks werden ook in de keizerlijke periode al voorwaarden geschapen om tot verbetering van de volkshuisvesting te komen. In 1910 werd een Staatsfonds voor de Volkshuisvesting ingesteld, waaruit initiatieven van bouwcoöperaties gefinancierd konden worden. In 1912 werd door Franz Klein, de minister van Justitie, een erfpachtwet ingesteld, waardoor coöperaties voor hun bouwprojecten grond in erfpacht konden krijgen van de gemeente. Franz Klein was in die periode (1911, 1912, 1913) voorzitter van de conferenties die de 'Zentralstelle' jaarlijks belegde. Deze leidden onder meer tot grootschalige aankoop van grond door de gemeente Wenen, die bestemd was om aan coöperaties uit te geven.

In 1918, het einde van de Eerste Wereldoorlog, viel de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie uit elkaar. Daarmee raakte Oostenrijk een achterland van 53 miljoen zielen kwijt, waaronder de vruchtbare, voor de voedselvoorziening belangrijke Donauvlakte in Hongarije en Slowakije. De minst vruchtbare, bergachtige gebieden bleven bij Oostenrijk. Wenen

werd een waterhoofd: een stad van 2 miljoen inwoners, waar eenderde van de totale Oostenrijkse bevolking was geconcentreerd. Wenen was in de periode 1915-1918 door de geallieerden al afgesneden geweest van voedselaanvoer; door het gebrek aan vruchtbaar achterland werd dit in het nieuwe Oostenrijk een structureel probleem. Sprekend voor de slechte voedselvoorziening was dat Wenen de enige stad in Europa was met een geboortentekort (3,4 per 1000 inwoners per jaar), terwijl andere steden een geboortenoverschot kenden (5 à 15 per 1000 per jaar).²⁹

DE 'SIEDLER'BEWEGING

De staat noch de stad deden aanvankelijk iets aan het voedseltekort, dus moest men zichzelf helpen. Om aan voedsel te komen stroomde de bevolking in groepen uit over de omringende bossen en weiden van de stad, waar zij een stuk grond ingebruiknamen en elkaar hielpen eenvoudige houten huizen te bouwen met ruimte eromheen voor moestuinen en kleinvee. Het aantal moestuinen steeg in de periode 1914-1921 van 500 naar 30.000. De zelfhulpgroepen raakten steeds beter georganiseerd en kregen de vorm van 'Genossenschaften' (coöperaties) met zelfbewuste namen als 'Mein Heim', 'Neues Leben' en 'Aus Eigener Kraft'.³⁰

Het politieke klimaat was in Wenen gunstig voor de 'Siedlerbewegung'; verkiezingen in 1919 hadden winst voor de sociaal-democraten gebracht. De 'Siedler' vonden in de sociaal-democratische burgemeester Reumann een sympathisant. De gemeentelijke steun aan de coöperaties bleek onder meer concreet uit de financiering van de woningbouw. De gemeente stelde, vergelijkbaar met Frankfurt en Berlijn, een huur-opbrengstbelasting in, waaruit leningen en subsidies verstrekt konden worden aan coöperaties.

'Siedler' zijn betekende mee bouwen aan het project als geheel. Om de solidariteit te bevorderen wist men in het begin nog niet welke woning men zou krijgen; de woningen werden pas bij oplevering verloot. Het aantal arbeidsuren dat men in het project diende te steken, bedroeg per coöperatielid ('Genosse') 1600 à 2000 uur. Dat kwam neer op 15 à 30% van de bouwsom. De zelfwerkzaamheid van de 'Genossen' betekende dus medefinanciering van het project met arbeid in plaats van geld. Deze financieringsvorm wordt door de geschiedschrijvers treffend aangeduid als 'spierhypotheek'.³¹ Het overblijvende deel van het bouw-

vakkerswerk werd verricht door 'Grundstein', een coöperatief georganiseerde aannemerij. De bouwmaterialen werden voorzien door de 'Gemeinwirtschaftliche Siedlungs- und Baustoffenanstalt' (GESIBA).

De coöperaties vormden met elkaar een krachtig netwerk, verenigd in de ÖVSK (Österreichischer Verband für Siedler- und Kleingartenwesen). De ÖVSK vertegenwoordigde in 1922 230 verenigingen met in totaal 50.000 leden.³² Voorzitter was Adolf Müller, een sociaal-democraat, vakbondsman en zelf voorzitter van twee Siedlercoöperaties in Wenen. Secretaris was Otto Neurath, een professor in de politieke economie. Neurath noemde zichzelf 'Gesellschaftstechniker', hij wilde niet langs partijpolitieke lijnen denken en werken. Een werkelijk democratisch zelfbestuur van een Siedlung was in zijn visie partijloos.

De ÖVSK had tot 1924 een eigen 'Bauberatungsbüro', waar coöperaties met technische en andere vragen naar toe konden. Dit bureau verdedigde bovendien de coöperatiebelangen naar de gemeente. De ÖVSK was voor eenderde deel aandeelhouder in de eerder genoemde GESIBA. De andere twee aandeelhouders waren de gemeente Wenen en de Staat Oostenrijk.

De gemeente Wenen zag al snel in dat de zelfhulp in goede banen geleid moest worden, om onherstelbare landschappelijke en ecologische schade aan het Wienerwald en ander waardevol gebied te voorkomen. Daartoe richtte de gemeente in 1921 het Siedlungsamt op. Max Ermers was de eerste directeur van deze gemeentelijke dienst, maar hij werd al snel opgevolgd door Hans Kampffmeyer, die wegens zijn verdiensten voor de Duitse tuinstadbeweging gevraagd was naar Oostenrijk te komen. Kampffmeyer bleef zeven jaar directeur. Het 'Siedlungsamt' verdeelde de grond, kende subsidies toe en gaf technische raad aan de coöperaties.

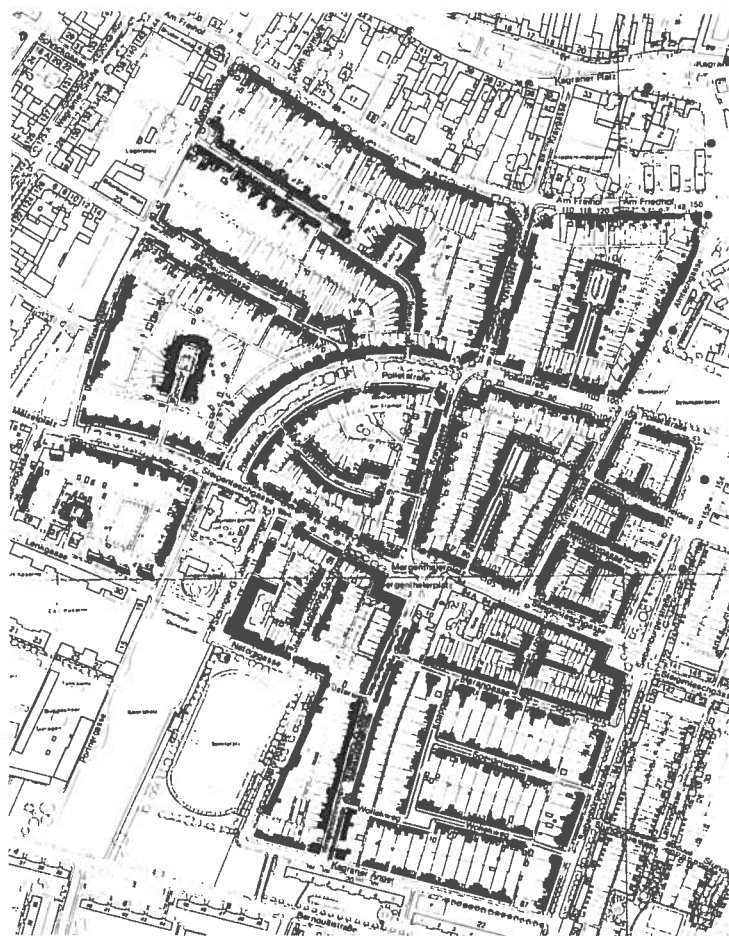
Met Kampffmeyer haalde men tevens de rurale, romantiserende architectuur en de besloten hofjestedenbouw binnen: de architecten Muthesius en Tessenow, die eerder in Hellerau (zie paragraaf 'Duitsland') naar Engels voorbeeld woningbouw hadden ontworpen, werden door hem naar Wenen gehaald. In 1921 kwam de Engelse tuinstad-architect Raymond Unwin (zie hoofdstuk 2) zelfs naar Wenen om lezingen te geven.

Een architect uit eigen gelederen die als een van de belangrijkste drijvende krachten achter de Weense

Siedlerbeweging wordt gezien, is Adolf Loos. "Nooit had een bouwende bevolking een waarachtiger, behulpzamer en begripvoller vriend gehad", noteerde Ermers later uit een getuigenverklaring.³³

Loos benadrukte naast de autonomie ook het belang van een goede integratie van moestuinen en kleinveehouderij in de woningbouwprojecten. Moestuiniëren betitelt Loos als een "oerbehoefte", "een toevlucht tot moeder natuur", "het ware geluk en enige zaligheid van de arbeider". "De volkstuin", zegt Loos, "is het nieuw en zelfgeschapen vaderland van de arbeider". In de (volks)tuin is "ieder zijn eigen baas".³⁴ De Siedlerbeweging zag in dat moestuincomplexen en woningcomplexen geïntegreerd moesten worden. Dat behoeftte de volkstuinen voor opheffing in de gevallen dat de gemeente de grond nodig had voor woningbouw of industrie. Bovendien was het makkelijker voor de bewoners zelf (ze hadden hun moestuin direct bij hun woning) en stedenbouwkundig fraaier. Loos wist de integratie van volkstuiniëren en wonen radicaal te realiseren. "De woning moet ontworpen worden vanuit de eisen die de groenproductie eraan stelt in plaats dat de tuin, zoals gebruikelijk, de resultante is van het woningontwerp", zo stelde hij.³⁵ Daartoe werden de tuinen zo gunstig mogelijk op de zon en uit de wind gesitueerd. Muurtjes en schermen moesten dit microklimaat verder begunstigen. Elke woning had een aangebouwde stal in twee verdiepingen: onder voor de geiten, boven voor de kippen. De mest uit deze stallen werd gebruikt om over de moestuin uit te strooien. Aan deze stallen was ook het sanitair van de woning gekoppeld, zodat zelfs het menselijk afval aan de compostproductie bijdroeg.

De Siedlungen Rosenhügel (1921) en Freihof (1923) stammen uit de bloeiperiode van de beweging. Freihof is de zuiverste ruimtelijke uitdrukking van het Siedler-model. De toegang tot het complex verloopt via poorten of poortachtige situaties. In het hart van de wijk is een plein met wat forsere bebouwing, waarin voorzieningen zijn opgenomen. Vanuit dit midden vertakken zich de straten, die bochtig en verspringend verlopen, zodat intieme straatbeelden ontstaan. Het principe van de 'close' (besloten woonhof) wordt veelvuldig toegepast; de Engelse invloed laat zich daaruit makkelijk aflezen. De kavels zijn lang en smal. De woningdichtheid bedraagt 25 woningen per hectare. Alle kavels zijn aan de achterzijde bereikbaar via

Siedlung Freihof, Wenen
Schaal 1:10.000

een 'Dungweg'. Daardoor lenen de percelen zich goed voor moestuinieren en dierhouderij.

Het ruimtelijk model stelt gunstige voorwaarden voor de groenproductie. De 'groene utopie' van Howard wordt hier gerealiseerd, maar als miniatuur. Het is een huwelijk tussen stad en platteland op de kleinst denkbare schaal: de woonwijk. Bij Howard zit het platteland nog altijd aan de buitenkant van de stad, bij de Siedlungen in Wenen zit het aan de achterkant van de huizen.

VERTREK VAN ADOLF LOOS UIT WENEN

Vanaf 1924 verslechterden de condities voor het realiseren van autonome Siedlungen in rap tempo. Dat blijkt onder meer uit de omstandigheden waarin Adolf Loos moest werken.

Siedlung Rosenhügel, Wenen: stedelijk aan de straatzijde, ruraal aan de tuinzijde

Loos werd in 1924 door de gemeente Wenen gevraagd als chef-architect van het Siedlungsamt. Loos aanvaardde deze betrekking na veel aarzeling slechts 'knarsetandend'.³⁷ De gemeente wilde gestapelde bouwvormen voor het oplossen van de woningnood en geen Siedlungen. Loos wist dus dat er van zijn functie niet echt iets te maken viel. Hij liet zich echter niet dwingen tot medewerking aan plannen voor massale woningcomplexen in etagebouw. Bij wijze van compromis ontwierp Loos een 'Terrassenhaus-projekt', waarin ook de woningen op hoger gelegen lagen over een grote buitenruimte beschikten. De gemeente vond dit voorstel te duur en realiseerde op de beoogde locatie alsnog een massaal woningcomplex in etagebouw, met andere architecten. Uit onvrede met deze gang van zaken legde Loos nog in hetzelfde jaar als zijn benoeming (1924) zijn functie bij het Siedlungsamt neer en emigreerde naar Parijs.³⁶

VERDRINGING VAN ZELFBESTUUR EN ZELFWERKZAAMHEID

Ook uit veranderingen in de financiering van coöperaties bleek de verslechtering van de condities voor het realiseren van autonome Siedlungen. Na 1924 kregen de coöperaties de gemeentelijke middelen niet

meer direct, maar via de GESIBA toegewezen. De oplevering aan de huurders geschiedde voortaan als traditioneel kant-en-klaarproject. Zelfwerkzaamheid als gedeeltelijke financiering van de woningen viel weg. De planning, bouw en verhuur van nieuwe Siedlungen kwam grotendeels in handen van de gemeente te liggen, dus zonder tussenkomst van een coöperatie. Van zelfbestuur was dus evenmin sprake meer.

De sociale kant van het Siedlungsmodel verloor daardoor het specifieke radicale en coöperatieve karakter van eerdere Siedlungen, zoals Rosenhügel en Freihof.

Deze verschuiving uit zich ook aan de ruimtelijke kant van het model. Stedenbouwkundig is bij de gemeentelijke Siedlungen, méér dan bij de eerdere Siedlungen, sprake van een totaalcompositie. Lockerwiese (1928) is daarvan een voorbeeld. Het plan voor deze Siedlung bevat een avenue-achtige gebogen cen-

dit aandeel onder de 10%. Het belang van het werk dat de Genossenschaften met de Siedlungen leverden is niet zozeer gelegen in de bijdrage aan het lenigen van de woningnood, maar veeleer in de demonstratie van een methode om de bewoners vergaand bij de bouw en het beheer van hun woningcomplex te betrekken en dat in een zodanige vorm, dat de mensen hun binding met de grond herkrijgen.³⁹

SIEDLUNGEN ALS CRISISMAATREGEL

Tot 1938 ging de woningbouw door Siedler-coöperaties nog mondjesmaat door. In de nadagen van de Siedlerbeweging werden onder meer de 'Nebenerwerbssiedlungen' gesticht, woningen met grote tuinen voor werklozen, gericht op een semi-agrarische bestaanswijze; vergelijkbaar met de Siedlung 'Goldstein' in Frankfurt en de Keulse 'Erwerbslosensiedlungen' (zie paragraaf 'Duitsland'). De grootste was Leopoldau (425 woningen). Opdrachtgevers waren de gemeente Wenen en de GESIBA; het betrof dus net als in Keulen en Frankfurt crisispolitiek van de overheid, het waren geen initiatieven van Siedlergroepen zelf.

In totaal zijn er tot het jaar 1938, alle typen Siedlungen bijeen genomen, 7000 woningen verspreid over 50 Siedlungen totstandgekomen. Daarna kwam er vanwege de naderende wereldoorlog een voorlopig einde aan de bouwactiviteit.

SAMENVATTEND

De Oostenrijkse tuinstadbeweging manifesteert zich in de metropool Wenen. In de oprichtingstijd van de tuinstadbeweging (1902-1913) was het politieke klimaat in Wenen nog ongunstig voor tuinstadbouw en gebeurde er praktisch gesproken nog niets in die richting. Na de val van de dubbelmonarchie (1918) ontstond in Wenen grote voedselschaarste. De overheid deed daar niets aan en er ontstonden zelfhulpgroepen van tuinders, die provisorische woningen bouwden en zich aaneen sloten tot coöperaties. De politiek was de coöperaties welgezind; de gemeente steunde ze door uitgifte van grond en verstrekking van kredieten voor de bouw van welgeplande Siedlungen. Er ontstond een radicaal, sterk op autonomie en groenproductie gericht tuinstadmodel. Qua vormgeving stond dit model onder Engelse invloed, mede doordat er Engelse tuinstadontwerpers naar Wenen werden gehaald.

De bloeiperiode van de Siedler-beweging duurde maar enkele jaren (1921-1924). Het bouwinitiatief werd overgenomen door de gemeente. Het coöperatie-socialisme maakte plaats voor het socialisme van de verzorgingsstaat. De volkshuisvestingspolitiek van de stad Wenen zocht de oplossing van de woningnood hoofdzakelijk in etagebouw. Het 'Volkswohnungspalast' kwam in zwang als symbool van socialistische volkshuisvesting.

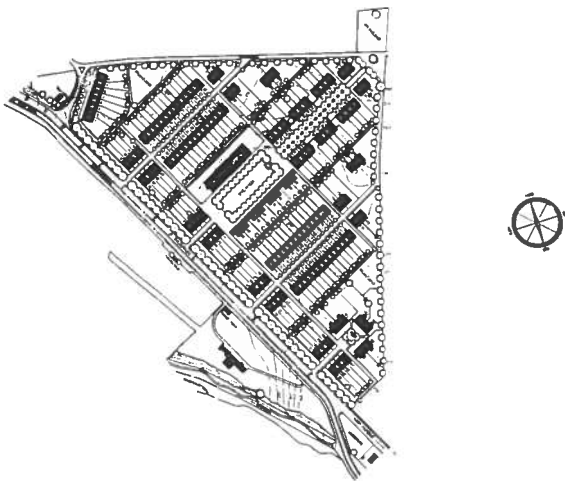
Het aandeel van de Siedlungen in de totale woningproductie werd marginaal; het 'Volkswohnungspalast' verdrong definitief de 'Siedlung'.

Zwitserland

Zwitserland beschikt over een voorbeeld van een bouwproject, dat door de oprichters doelbewust naar het coöperatieve tuinstadmodel is opgezet. Dit voorbeeld betreft Freidorf bij Basel, gebouwd door de koepelorganisatie van 'Konsumvereine'.⁴⁰ In Zwitserland waren de verbruikerscoöperaties aan het begin van de twintigste eeuw sterk georganiseerd, vergelijkbaar met Duitsland en Oostenrijk. Al in 1890 was er een koepelorganisatie van verbruikerscoöperaties opgericht, het Verband Schweizerischer Konsumvereine (VSK). In 1922 waren 360.000 huishoudens, die éénderde van de totale bevolking vertegenwoordigden, georganiseerd in de VSK. Deze organisatie kwam in 1919 tot de stichting van Freidorf, dat een coöperatieve 'modelstaat' moest worden op zeer kleine schaal: het complex zou bestaan uit 150 woningen rond een centraal voorzieningengebouw.

De financiering van het bouwinitiatief kwam vanuit een wet die bepaalde dat er belasting werd geheven op de in oorlogstijd verdiende winsten. De opbrengst van die belasting diende voor sociale doeleinden benut te worden. De VSK was een van de organisaties waaraan deze heffing zou worden opgelegd. De verplichte afdracht kon worden omzeild door zelf te investeren in sociale doeleinden. Dit vulde men in door een woningcomplex te bouwen voor VSK-werknemers.⁴¹

De VSK koos de architect Hannes Meyer om dit bouwinitiatief vorm te geven. Hij koos een streng geometrische verkaveling met een centraal plein. Het plein wordt gedomineerd door een massief voorzie-

Siedlung Freidorf, Basel
Schaal 1:10.000

ningengebouw. In dit gebouw, het 'Genossenschaftshaus', zijn alle functies die men noodzakelijk achtte om de coöperatieve modelstaat zelfstandig te kunnen laten draaien onder één dak samengebracht: school, winkel, vergaderzalen, toneelzaal, gastenverblijf, bibliotheek, turnzaal en een aantal kleinere functies. Het gebouw toont een sobere en strakke architectuur en inrichting. De woningarchitectuur toont een sterke mate van standaardisering in de maatvoering van gevels, daken, ramen en deuren. Doel daarvan was inkomensverschillen binnen de bewonersgroep onzichtbaar te maken.

Een van de uitgangspunten van de VSK was realisatie van bewonerszelfbestuur. Daartoe stichtte de VSK de 'Siedlungsgenossenschaft Freidorf'. Deze stelde een 'Verwaltungsrat' in, waarin bewoners zitting namen. De raad delegerde de organisatie van verschillende aspecten van het maatschappelijk leven aan zeven commissies uit deze raad; te weten voor opvoeding, gezondheid, bedrijven, bouw, financiën, veiligheid en ontspanning.⁴² Deze commissies werden al vóór de bouw gevormd; de leden woonden toen dus nog elders. Hannes Meyer leidde de bouwcommissie. Deze liet onder meer een enquête naar alle toekomstige bewoners uitgaan om de woonwensen in kaart te brengen, zoals ook in Hellerau was gebeurd (zie paragraaf 'Duitsland').

Het model van Freidorf heeft iets tweeslachtigs. Er is weliswaar bewonerszelfbestuur, maar het model

daarvoor is van bovenaf bedacht, niet door bewoners zelf. Die tweeslachtigheid uit zich ook in de vormgeving: op het eerste gezicht wel tuinstadachtig, maar wie goed kijkt ziet dat de stedenbouw en architectuur veel strakker, monumentaler en uniformer is dan bij een gemiddeld tuinstadproject. Om kort te gaan: Freihof laat wel de radicalisering van het tuinstadmodel zien, maar ontbeert het werkelijke bewonerszelfbestuur dat kenmerkend is voor dit radicale model.

Conclusie

Het sociaal-ruimtelijk model dat oprichters van tuinstadprojecten in Duitstalige landen hanteerden, verschilt aanzienlijk van dat in Angelsaksische landen. Het tuinstadmodel is in de Duitstalige landen in sociaal opzicht dichtbij het oorspronkelijke model gebleven. Eigen initiatief en zeggenschap voor bewoners is het uitgangspunt. Dit kreeg organisatorisch gestalte in coöperaties (Genossenschaften), die zelf de opdrachtgeversrol voor de bouw naar zich toe trokken. De tuinstadbeweging versmolt in de Duitstalige landen met de coöperatieve arbeidersbeweging, waar in Engeland die aansluiting juist mislukte. De tuinstadbeweging in Engeland liberaliseerde, die in Duitsland radicaliseerde. Radicalisering leidde tot schaalverkleining en homogenisering. Coöperaties bouwden voor de eigen kleine groep, meestal enkele honderden woningen.

Zelfstandige steden stichten bleek voor het oplossen van de problemen van de grote steden in Duitsland niet de kern van de planningsopgave. Het Duitse tuinstadmodel is een satellietmodel. Door op enkele kilometers afstand van de stad een satelliet te bouwen kon men al over grond beschikken voor een lagere prijs. De coöperatieve organisatievorm waarborgde dat speculatie geen kans zou krijgen in de satelliet. Eigen werkgelegenheid was veelal geen uitgangspunt in het model; men zorgde voor goede verkeersverbindingen, bijvoorbeeld de aanleg van een tram, zodat bewoners in de centrale stad werkzaam konden zijn. Op die punten betekende de praktijk dus een reductie van het model. De utopie bleek niet haalbaar, maar was ook niet echt nodig: met een kleinschalige satelliet werd het doel al bereikt.

Groen gaf mogelijkheden voor het verwerven van neveninkomsten. In de Duitstalige landen ligt het

accent op productiegroen; niet op siergroen, zoals in het Engelse model. De moestuin bij de woning is de basiseenheid van het productiesysteem. De moestuin gaf de arbeider zijn binding aan de grond weer terug, die in de huurkazernes uit de negentiende eeuw verloren was geraakt. Het huwelijk tussen stad en platte-

land kreeg in de Duitstalige landen gestalte op de kleinst denkbare schaal: de woonstraat.

Om de vergelijking overzichtelijk te maken zijn de hoofdkenmerken van tuinstadprojecten in Duitstalige landen respectievelijk in Engeland in een tabel bij elkaar gebracht.

Tuinsteden Engeland				
Kenmerk	Garden City diagram Howard	Letchworth Garden City	Hampstead Garden Suburb	Welwyn Garden City
Totaal aangekocht grondoppervlak	2400 ha	1600 ha	105 ha	950 ha
Bebouwd oppervlak (ontwerp)	400 ha	460 ha	105 ha	450 ha
Zelfbestuur bewoners	ja	nee	nee	nee
Volledige werkgelegenheid	ja	ja	nee	nee
Eigen voorzieningen	ja	ja	nee	ja
Indicatie woningdichtheid	25 won./ha	27 won./ha	24 won./ha	15 won./ha
Tuinsteden Duitstalige landen				
Kenmerk	Hellerau (D)	Margarethenhöhe (D)	Hufeisensiedlung (D)	Freidorf (O)
Totaal aangekocht grondoppervlak	146 ha	100 ha	19 ha	48 ha
Bebouwd oppervlak (ontwerp)	146 ha	44 ha	19 ha	48 ha
Zelfbestuur bewoners	ja	nee	nee	ja
Volledige werkgelegenheid	ja	ja	nee	nee
Eigen voorzieningen	ja	ja	nee	ja
Indicatie woningdichtheid	17 won./ha	34 won./ha	54 won./ha	25 won./ha

Hoofdkenmerken tuinsteden vergeleken

